

עבודת החירות

קריאה מחודשת בשרשרת התגלויות סיני

מאת דב אלבוים

לדבר על התרבות היהודית פירושו לדבר על סיני. מעמד הר סיני הוא המאורע המכונן של התרבות היהודית - בין אם התרחש באופן היסטורי, בין אם התרחש באופן אחר מזה המתואר ואף גם אם לא התרחש כלל. עבור התודעה הקולקטיבית היהודית והמערבית בכלל, מעמד הר סיני הוא התכלית הראשונה של יציאת מצרים ולכן הוא נחשב לאירוע המציין את תחילת ההיסטוריה של העם היהודי ותרבותו היהודית. אם ביציאתו ממצרים נפרד עם ישראל מהישות המצרית והופך להיות משהו אחר, עם חדש - הרי שהתוכן שנוצק לחיי העם החדש הזה, המשמעות, המסר העמוק שנושאת התרבות היהודית, על כל רבדיה, מתחיל להתגלות במה שאנו קוראים לו מעמד הר סיני.

באותו אופן, לדבר על מעמד הר סיני פירושו לדבר קודם כל על מתן תורה, על עשרת הדברות, על לוחות הברית. מבחינה זו, מתן תורה על ידי אלוהים לעמו הנבחר מסמל את רגע ההתחלה - הרגע הקובע. רגע שזכה, שצובע את כל השתלשלותה של התרבות הנגזרת ממנו בצבעיו שלו. מנקודת המבט הזו, נאמנות לסיני משמעה בדרך כלל נאמנות לרוח הברית שנחקקה אז עם ישראל, לעשות ולשמור את דברי הברית הזו לנצח.

לאחר שהגדרתי כיצד אני רואה את מעמד סיני בהקשר הכללי של התרבות היהודית, אבקש בדברים הבאים לשנות את זווית הראייה על התוכן של מעמד הר סיני. שינוי זווית המבט על המאורע המקראי המכונה סיני תקרין לא רק על הדרך שבה אנו קוראים את המעמד המתואר בספר שמות יט-כ, אלא גם על מעמדות אחרים של התגלות המופיעים במקרא וקשורים למעמד סיני, אם מבחינת המיקום שלהם ואם מבחינות אחרות. בעקבות זאת, משמעותם של אירועים אלו תתפננה גם היא על יסוד שינוי זווית הראייה כלפי מעמד הר סיני. כדי שאוכל לעשות זאת, אבקש שני דברים ראשוניים: א. לראות את סיני כתהליך מורכב שיש בו דרמה והתפתחות. ב. כמו בכל טקסט ספרותי ודרמטי, אבקש לבחון את מעמד הר סיני לא על פי צדדיו המילוליים בלבד, אלא גם באמצעות שימת לב לשפה הויזואלית בה נוקט המקרא כדי לעצב את ההתגלות המיוחדת הזו.

א. בלבת אש מתוך הסנה

מתי ואיפה מתחיל מעמד הר סיני? היכן באמת נמצאת נקודת התחלה של תהליך ההתגלות המחודשת של אלוהי ישראל אחרי שנים רבות כל כך של דממה? בדרך כלל, עינינו מופנות הישר לרגע שבו מגיעים בני ישראל למרגלות הר סיני: "ויחן שם ישראל נגד ההר". משה עולה להר כדי לקבוע את כללי הגישה וההתנהלות לקראת המאורע הגדול ואז האל מתחיל לדבר ישירות אל עמו. אך לקבוע את האירוע הזה כנקודת הפתיחה של מאורעות סיני, תהיה נפילה לתוך טעות נפוצה, שכן המקרא עצמו מסמן אירוע אחר, מוקדם יותר, כאירוע שמתחיל להבנות את מעמדות הר סיני. בכך אני מתכוון כמובן לאירוע המתואר בספר שמות ג', בו משה הרועה את צאן יתרו פוגש את הסנה הבורע באש ואיננו אוכל ב"הר האלוהים חורבה". ההוכחה לכך שחורב והר האלוהים מתייחסים למה שיקרא מאוחר יותר הר סיני נעוצה הן בהקבלות מקראיות רבות המכנות את סיני חורב, והן מתוך פרשת הסנה עצמה. שהרי במסגרת הדיאלוג המרתק שמתחולל בין אלוהים למשה על רקע הסנה הבורע באש, שואל משה את אלוהים: "מי אֲנִי כִּי פִי אֵלֶךְ אֶל פְּרֹעֶה וְנִכִּי אוֹצִיא אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מֵמִצְרָיִם?". ועל כך עונה לו האלוהים: "כִּי אֶהְיֶה עִמָּךְ, וְנָהַר לְךָ הָאֵת פִּי אֲנִי כִּי שְׁלַחְתִּיךָ - בְּהוֹצִיאֲךָ אֶת הָעָם מֵמִצְרָיִם תַּעֲבֹדוּן אֶת הָאֵל הַיָּם עַל הַיָּם הַזֶּה".

לא אכנס כאן לשאלה הפרשנית איך עונה אמירה זו לשאלת חוסר הבטחון של משה ליכולתו לבצע את השליחות שמוטלת עליו "מי אנוכי כי אלך אל פרעה?". בכל מקרה, די ברור שהמקרא רואה את מעמד הסנה הבוער כמאורע שמתרחש בהר סיני ומטרים את המעמד הגדול יותר שיבוא בעקבותיו. ועל כן "הר האלוהים חורבה", המקום אותו מאזכר המקרא כמוקד ההתגלות בסנה הבוער, הוא לפי הזיהוי הפנים-מקראי עצמו - הר סיני, האתר שבו יתרחש מאוחר יותר מעמד התגלותי נוסף, ובו יאספו למרגלותיו כל יוצאי מצרים.

לאור הדברים האלה, בבואי לפענח את מהות ומשמעות מעמד הר סיני, הרי שהמקרא עצמו מספק לי מפתח באמצעות מאורע מקדים שמתרחש באותו מקום עצמו. אפנה איפוא למאורע זה ואנסה להבין לאן הוא מוביל אותי. אולם בטרם אעשה זאת, אנסה שלא להקדים את המאוחר – הווה אומר, אזהר שלא אלביש את ההתגלות בסנה הבוער בבגדים שפוחחו על ידי כאשר קראתי את מעמד הר סיני הציבורי והפומבי שבשמות כ'. עלי לנסות ולהתבונן באירוע הסנה הבוער מתוך השפה שלו עצמו.

אירוע הסנה בשמות ג מספק הצצה לאירוע ההקדשה של משה לנביא ושליח האל לשם הוצאת בני ישראל מעבדות מצריים. בשלב זה, משה הוא לשעבר נסיך מצרי ועבריין נמלט בהווה, המוצא מקלט אצל משפחת יתרו הכהן המדייני ומתפרנס מרעיית צאנו. לפי פשט הפסוק, משה מוביל את הצאן למקום מוכר: "וּמִשָּׁה הָיָה רֵעָה אֶת צֹאן יִתְרוֹ חֵתְנוֹ כִּי הָיוּ מִדְּבַר יִיְהוָה אֶת הַצֹּאן אַחֲרַי מִדְּבַר יְיָ אֵל הָאֱלֹהִים חֵתְנוֹ: ¹ לֹא מְדוּבָר בְּרוּעָה שְׂתוּעָה בְּדֶרֶךְ בְּמִסְגֵּרַת מִרְדָּף אַחֲרַי גְּדִי קֹטֵן [מוטיב ידוע בסיפורי המרעה של דמויות יסוד בתרבות ישראל] אלא במעשה מכוון, הוא נוהג את הצאן להר האלוהים חורבה, כמעט כמו ביקש לעצמו התגלות במקום מוכר ומועד להתגלויות. ואכן, ההתגלות לא מאחרת לבוא. "וַיֵּרָא מִלְאָךְ יְהוָה אֵלָיו בְּלַבַּת אֵשׁ מִתּוֹךְ הַסֵּנֶה וַיֵּרָא וַהֲיָה הַסֵּנֶה בַּעַר בְּאֵשׁ וַהֲסֵנָה אֵינְנָה אֶכָּל:"

אני רוצה להתעכב על הסנה הבוער, השיח העולה בלהבה ועומד בפתחה של ההתגלות הראשונה בסיני. ההתעכבות נחוצה כאן במיוחד משום שתרבות הפרשנות המדרשית היא בדרך כלל תוצאה של תקופת בית שני ולאחריו, תקופה שבמהלכה התחוללה התרבות היהודית ויצרה יצירות שהיו ממוקדות בעיקר סביב מילים וטקסטים. לכן, כדאי לזכור שהתרבות המקראית היא מגוונת הרבה יותר ולכן המימד הויזואלי שבה, ובעיקר ככל שהדבר מאפיין התגלויות, הוא מימד עמוק וחשוב, שחובה עלי להתבונן בו מתוך כבוד למקומו הייחודי בתוך מאורע ההתגלות. זאת אומרת, עלי להבין שהמראה הויזואלי הייחודי כמו הסנה הבוער, איננו רק תפאורה או מוקד משיכה חיצונית למשה - סנה בוער כמרכבה למילים וביטויים מחשבתיים, אלא בעל מסר משמעותי בפני עצמו. הסנה הבוער הוא מחזה שאמור להוביל ולצבוע את כל מה שמתרחש באירוע. אני צריך להדגיש זאת במיוחד לאור העובדה שגם כקורא המכיר את הפרשה הזו מקריאה תכופה ורבת שנים ניסיתי תמיד, שוב ושוב, להבין אותה מתוך החלקים המילוליים שבה בלבד. השיחה הדרמטית והמילים המסתוריות שנאמרות במעמד הסנה הבוער לכדו אותי בקסמן. לא הצלחתי לראות באמת את המחזה הצובע במקרה זה את כל ההתגלות: סנה בוער באש.

מהו הדימוי הזה? משמעויות רבות נקשרו לו בתולדות הפרשנות היהודית והאחרת, אבל לא פגשתי עד כה פרשנות או מדרש שמטעין את הדימוי בעוצמה שמתקרבת אפילו למטען שמעניק לו הטקסט עצמו. יש לשים לב. לא מדובר כאן בדימוי המעטר איזו נבואה או משמש כאילוטרציה לתוכן דברי האל לנביא. הדימוי משמש כאן שער לכניסה אל ההתגלות וכפתח ממנו יוצאת ונובעת ההתגלות עצמה. אמנם נכון - הסנה הבוער באש מוצת על ידי האל כדי להזמין את משה להתגלות, אך הוא איננו רק אמצעי למשיכת תשומת הלב של משה, הוא גם המדיום עצמו שממנו מועבר המסר למשה: המילים יוצאות מתוך האש. אני רוצה לטען שהסנה הבוער באש מכיל בתוכו את מסר ההתגלות עצמה, אך לא באמצעים מילוליים, אלא באמצעים ויזואליים.

האש הוא יסוד טבעי עוצמתי שיש רגע לעצור ולדון בו בתשומת הלב הראויה. אש היא כח חיוני אדיר מצד אחד, אך גם כוח ממית ומכלה מצד אחר. האש היא החום של השמש, האנרגיה של גופנו, האור שממנו מתפתח כל הצומח ובעקבותיו ניזון כל החי. האש מכילה בעת ובעונה אחת את החיים אך גם את המוות והכילוי. אך לא רק לפן העוצמתי הזה של האש אני רוצה להסב את המבט, אלא גם לצורה, לאופן

¹ שמות ג' א'

שבו האש מתגלה לעינינו. אחת הסיבות לכך שהאש לוכדת ומהפנטת את מבטנו היא מגוון צורותיה האינסופיות, אותן לא ניתן למנות ולספור. להבות האש תופסות צורות רבות ומגוונות והן לעולם לא חוזרות על עצמן. האש בלתי ניתנת לחיזוי וצורותיה משתנות ללא הרף. האש היא מבנה כאוטי קלאסי, שהרי אף אם היו בידינו כל הנתונים החומריים של החומר הבוער בה, לא נוכל לעולם לחזות מראש את צורתה. האש היא מחזה בלתי ניתן לחיזוי.

באמצעות החיזיון הזה אומר אלוהים למשה: אני הולך לדבר איתך על משהו חיוני, עוצמתי ומשמעותי, אך גם מסוכן ביותר. אני רוצה להציג בפניך כוח שכל הזמן נמצא בתנועה, והתנועה הזו היא כאוטית ויכולה לנוע לכל כיוון, והיא בלתי ניתנת לחיזוי. עם פתיחת המעמד מעניק האל למשה כרטיס ביקור וזיוואלי, וזאת עוד לפני שהוכנסו מילים כלשהן לתוך מאורע ההתגלות.

לאחר כרטיס הביקור החזותי הזה, משה פוסע לעבר המשכה של ההתגלות. "וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה אֶסְכֶּה נָא וְאֶרְאֶה אֵת הַמַּרְאֶה הַגָּדֹל הַזֶּה מִדּוּעַ לֹא יִבְעַר הַסֵּנֶה?". משה לא רגיל לראות אש שאיננה מכלה את חומר הבעירה שלה, ולכן שואל עצמו על משך הבעירה, אך לא על המצאות האש כשלעצמה. אבל ברגע שנשמע הקול מתוך האש משה מתחיל לתת את תשומת ליבו לאש עצמה ואז הסקרנות מתחלפת למורא גדול. משה מבין שהאש איננה אש רגילה אלא מביעה בעצם את האלוהות עצמה ולכן הוא מבקש להפסיק לראות את "המראה הגדול הזה": "וַיִּסְתֵּר מֹשֶׁה פָּנָיו כִּי יֵרָא מִהַבֵּית אֶל הָאֵל הַיִּם". משה חווה את החיבור בין המילים לאש כמראה של האל הנגלה אליו ולכן הוא מסתיר את פניו שלא להביט בפני האל. אבל אפילו ההבטה החטופה שנתן באש קודם שידע שאלו פני האל כבר הספיקה עבורו כדי לחוות מורא ובעקבות כך לנסות ולהתחמק מהשליחות: "וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה אֶל הָאֵל הַיִּם מִי אֲנִי כִּי פִי אֵלֶיךָ אֶל פְּרַעֲהַ וְכִי אוֹצִיא אֶת פְּנֵי יִשְׂרָאֵל מִמִּצְרַיִם", טוען משה בספקנות. מי אני שאוציא את בני ישראל? מה כוחי ומה יכולותי? ועל שאלה זו עונה לו האל: "... כִּי אֶהְיֶה עִמָּךְ. וְזֶה לְךָ הָאוֹת כִּי אֲנִי שְׁלַחְתִּיךָ - בְּהוֹצִיאֲךָ אֶת הָעָם מִמִּצְרַיִם תַּעֲבֹדוּן אֶת הָאֵל הַיִּם עַל הַהָר הַזֶּה: מִה מִשְׁמַעוֹת הָאוֹת הַזֹּאת? כִּיצַד הַעוֹבְדָה הַעֲתִידִית שֶׁבְהוֹצִיאֹוּ אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מִמִּצְרַיִם יַעֲבֹדוּ יִשְׂרָאֵל אֶת הָאֱלֹהִים בְּהַר הַזֶּה, הֲיִנָּה הָאוֹת לְכַךְ שֶׁאֱלֹהִים הוּא הַשּׁוֹלַח אוֹתוֹ עֲכָשָׁיו? מִדּוּעַ בְּכָל־מִבְקֵשׁ הָאֵל לְתַת לּוֹ אוֹת עַל כֵּךְ וְהָרִי כָל הַטַּעֲנָה שֶׁל מֹשֶׁה הִיָּתָה "מִי אֲנִיכִי" [שֶׁאוֹצִיא אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מִמִּצְרַיִם]? וְעַל כֵּךְ כָּבֵר עֲנָה לוֹ: "כִּי אֵהִיָּה עִמָּךְ"? בנקודה זו רבו הפירושים והנסיגות לבאר, אלא שכולם עולים בדוחק רב.

לכאורה נראה כי יש כאן שאלה מובלעת שלא מצוטטת על ידי המקרא, או שלא נאמרה אפילו בקול על ידי משה, כביכול האל עונה למשה על שאלה שרק נהגתה זה עתה בחביוני ליבו. כיצד אני יכול לדעת, חושב משה לעצמו, שאכן האל הוא זה ששולח אותי עכשיו לשליחות מסוכנת זו והוא זה שמדבר אלי את המילים האלה? שמא הקול הנשמע מתוך האש הפלאית איננו אלא חלק מהזיה? אם אנו משלימים את הטקסט בספקות הפנימיים של משה באמיתות חיזונו, נוכל להבין מדוע העובדה שבעתיד יחזה באותה אש שאיננה אוכלת, באותו מקום ולנגד עיניהם של כל בני ישראל, תהיה הוכחה לכך שהוא לא הוזה כרגע. החזיון הכפול, שמתחיל בסנה הבוער באש וממשיך אל ההר הבוער כולו באש במעמד הר סיני העתידי, הם הם ההוכחה המשמעותית ביותר עבור משה שאיננו הוזה את המפגש הזה. הוזה אומר, מעמד סיני הגדול הוא הוכחה למעמד סיני הקטן וצריך להקרא בהקשר ישיר אליו.

אבל עוד אחזור ואעסוק בהר סיני הבוער כולו באש בהמשך הדברים. כרגע אפנה שוב אל הסנה הבוער, שמתוכו יוצא קול אלוהי המטיל על משה שליחות קשה ומסוכנת. משה איננו משתכנע במהירות ובקלות. הוא ממשיך להקשות: "הֲיִנָּה אֲנִי כִּי בָא אֵל פְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְאָמַרְתִּי לָהֶם 'אֵל הִי אֲבוֹתֵיכֶם שְׁלַחְנִי אֵלֵיכֶם' וְאָמְרוּ לִי מַה שְּׁמוֹ? - מַה אֶמַּר אֲלֵהֶם?" שאלה טובה. האל ובני ישראל לא מכירים זה את זה מימים ימימה. בני ישראל הנאנקים בעבדות מצריים נולדו במצרים ואינם נושאים זכרון חי וחוויתי של אלוהי אבותיהם ושל מהות כוחו וסגולותיו. הזהות האמונית של בני ישראל חלשה מאוד ולכן הביטוי "אלוהי אבותיכם" לא אומר להם הרבה. מסיבה זו שואל משה לשמו של האל. הוזה אומר, משה מבקש הגדרה מהותית, חיובית, של האל המבטיח את כל הניסים והנפלאות הללו: "וְאָמְרוּ לִי מַה שְּׁמוֹ? - מַה אֶמַּר אֲלֵהֶם?"

כמו יעקב הנאבק עם האיש המסתורי במעבר נחל יבוק, כך גם משה יודע שהשם הוא אף פעם לא דבר חיצוני - השם מביע את המהות. לכן כששמה שואל את אלוהים מה שמו, הוא למעשה שואל אותו - מי

ב. וההר כולו בוער באש

התגלות הסנה מהווה פתיחה לתהליך רצוף של התגלויות שיתרחשו באותו מקום, ובאופני מבע ויזואליים ומילוליים קרובים מאוד זה לזה. במקום לראות את אירוע הסנה ואירוע עשרת הדברות כאירועים התגלותיים נפרדים – עלינו לראות אותם כנקודות על פני רצף התגלותי אחד, ואז לבקש להבין מה המסר המרכזי המשותף העובר בשניהם כבריה תיכון ומצדיק את השימוש באמצעים ובתכנים מילוליים קרובים כל כך.

כך למשל אם נתבונן על הדימוי היוזואלי הבולט של מעמד הסנה הבוער - האש הבורעת ואיננה מאכלת, הרי שיש לצפות לראותו שוב בהתגלות הנוספת שתתרחש באותו מקום. ואכן, בהתגלות היוזואלית של הר סיני בפעם השנייה נאמר: "וְהָהָר בֵּ' עַר פָּאֵשׁ עַד לֵב הַשָּׁמַיִם חֹשֶׁךְ עָנָן וְעָרְפָל. וַיִּדְבֹר יְהוָה אֶלְיָכֶם מִתּוֹךְ הָאֵשׁ"³. גם כאן הדימוי העיקרי הוא אש, אלא שבגלל כמות הנוכחים העכשווית, יש צורך בעצם בוער גדול יותר. הבערה בסיני מתפשטת מן הסנה הקטן להר סיני כולו. כאן מצטרף תיאור נוסף המתייחס להופעת הקול בשני המעמדות. כפי שהקול יוצא מתוך הסנה הבוער, גם בהר סיני הקול יוצא מתוך ההר הבוער. ואולי זו באמת משמעותו של המשפט החידתי והמרתק: "וְכָל הָעָם רֹאִים אֶת הַקּוֹל ת"⁴. הקול נשמע וגם מתקבל ומופנם בתודעת בני ישראל מתוך הזדווגותו עם האש, שממנה הקול נשמע לבני ישראל.⁵ התוכן המילולי מתמזג כאן עם החיזיון היוזואלי ויוצר אחדות חויתית של שני חושים כמקשה אחת.

באותו אופן אעניק משמעות מחודשת לפסוקים המקדימים את עשרת הדברות ומכוונים אלומת אור למטרה של מעמד הדברות בסיני: "ואתם תהיו לי ממלכת כוהנים וגוי קדוש - אלה הדברים אשר תדבר אל בני ישראל" (שמות יט). סיני מנסה להפוך את בני ישראל לשליחים ומתווכים של האל ביחס לעולם כולו. כפי שהכהן אמור לתווך עבור העם את האל נצחי והמשתנה תדיר, כך עם ישראל כולו אמור לתווך ולייצג בחייו ובתורתו את המהות הנצחית של אהיה אשר אהיה – החירות הפיזית והפנימית של עם שרוצה תמיד להתחדש ולהשתנות ואז להעביר את המסר הזה לעולם כולו.⁶ ההנחה האלוהית, אם בכלל היתה כזו, היתה ככל הנראה שבני ישראל אכן יקבלו עליהם תפקיד זה בשמחה. העמדת ישראל בברית סיני נועדה בעצם לאפשר לאל להחדיר עם שהוא סוכן של חירות לתוך אומות העולם.

מנקודת מבט חדשה זו, שמעבירה את המילים מבעד לצעיף אש החירות של הסנה וההר הבוערים, אפשר לקרוא לגמרי מחדש את עשרת הדיברות עצמן ובכך גם לפתור שורה של שאלות פרשניות קשות ומורכבות שליוו את תולדות הפרשנות על עשרת הדברות מאז ומעולם.

הפרשנות הרבנית בתרבות היהודית נהגה בדרך כלל לקרוא את עשרת הדברות בראש ובראשונה כאוסף חשוב של חוקים, או מצוות או סעיפים בחוזה וברית. לאור זאת, השאלה עד כמה הם חשובים ביחס לחוקים אחרים שמופיעים במקרא העסיקה רבים מהפרשנים מאז ומעולם, איש איש עם ספקותיו

³ דברים ד' י"א- י"ב

⁴ שמות כ' ט"ו

⁵ משה ויינפלד: "הרעש מן השמים ולשונות-האש מושרשים בתיאורי מעמד הר סיני, כפי שאלו משתקפים באגדות מסוף ימי הבית השני. המדרשים, התרגומים הארמיים וכן פילון האלכסנדרוני מתארים את הדיבורים שיצאו מפי האל בסיני כלהבות בוערות, השקפה המבוססת על הכתוב 'וכל העם ראים את הקלות ואת הלפידים' (שמ' כ, יח); על הכתוב 'וכל העם ראים את הקלות' אומר עקיבא: 'רואין דבר של אש יוצא מפי הגבורה ונחצב על הלוחות שני' 'קול ה' חצב להבות אש' " (מכילתא דר"י, מסכתא דבחדש, פרשה ט, מהדורת האראוויטץ-רבין עמ' 235). פילון מספר בצורה דומה, כי הלהבה הפכה ל'דיבור חתוך המוכר לשומעים' (על עשרת הדיברות, 46). תיאורים דומים מצאנו בתרגום המכונה יונתן וכן בקטעי תרגום מן הגניזה ובתרגום הניאופיטי: דבירא... כך הוה נפיק מן פום קודשא יהי שמיה מברך הי כזיקין והי כברקין והי כשלהובין כלמפדין דינור, למפד מן ימינה ולמפד דאישא מן שמאליה, פרה וטייס באויר שמיא וחזר ומתחמי על משירייתיהון דישראל וחזר ומתחמק על לוחי קיימא. ויינפלד, עשרת הדברות, עמ' 103.

⁶ בשל כך, אפשר אולי להבין מדוע משה מנסה שוב ושוב להתחמק מהשליחות שמטיל עליו האל. משה מתקשה להאמין שמשמית כבדה כל כך הינה ברת ביצוע כלל.

ושאלותיו. כך למשל, יש הרואים בעשרת הדברות כמקורות של חוק, חוקי יסוד, שמהם יכולים לנבוע בדרך כזו או אחרת כל מצוות התורה. זאת אומרת, הדברות כחוקים ראשיים ביחס לחוקים אחרים. היו כאלה שניסו לטעון כי העונש על העובר על אחת מהדברות היה עונש מוות, ובכך הן מובחנות משאר חוקי המקרא. בתקופות מסוימות נקראו עשרת הדברות במקדש כל בוקר ביחד עם הצהרת האמונה "שמע ישראל". בתקופות אחרות, עם זאת, הן הושמטו במכוון מפולחן המקדש, כדי שלא תפגע התקבלותן המוצלחת של מצוות אחרות שהוגדרו ונלמדו בתקופת חז"ל.

איך שלא תהיה, בדיקה מדוקדקת של תוכן עשרת הדברות מראה שאין הגדרה אחת מהמרחב של שפת החוק שיכולה להכיל בתוכה את כל הדברות כולן. גישה מסוג זה גם תתקשה להסביר דברות מסוימות שאינן מתאימות כלל לרוח של חוק – לא תחמוד, למשל. מכל מקום, כל הגישות הפרשניות המוצאות בדברות מכנה משותף משפטי כזה או אחר, אינן מצליחות לספק את הסיבה למנייתן של כל החוקים הללו בתוך עשר הדברות.⁷ ואחרי שציינתי כל זאת, אני עדיין מתקשה להעלות על דעתי את המחשבה שיש מקריות ושרירותיות מוחלטת בבחירה של עשרת הדברות והעמדתן במקדש מעמד סיני. טיעונים אלו גם לא מאפשרים לנו לראות את הדברות כתנאים וסעיפים בברית חסות הנכרתת בין האל לישראל. אינני שולל את האפשרות שמדובר בברית, אלא שפרשנותם של הדברות כתנאים וסעיפים שרירותיים של הברית הזו, מגבילה מדי את משמעותו הדרמטית הברורה של מעמד סיני.

אם אני נאמן לטקסט המקראי עלי לזנוח את האפשרות הפרשנית של קריאת עשרת הדברות באמצעות שפת החוק, אלא לקרוא את הסיפור של עשרת הדיברות בצורה שונה לגמרי. עשרת הדיברות נועדו לשם יצירת מנגנונים שלא יאפשרו לכבות את אש התמיד בה בוער הסנה. ניסוחם אינו ניסוח של חוק, הן אינן מנוסחות בקונטקסט של חוק, אלא יותר כהוראות הפעלה של האדם בהקשר אחד בלבד – חירות. עשרת הדיברות נועדו להדריך את בני ישראל כיצד להימנע מהתנהגויות שיכניסו אותם שוב לשעבוד – איך להיות בני חורין במובן של אהיה אשר אהיה. עשרת הדברות הם הגדרה של עבודת החירות. ועבודת החירות היא זו שמתבקשת מעם שיעודו להיות בן חורין ואף שליח של חירות לעולם. תרבות שהיא הלפיד של החירות בעולם, חייבת להיות רבות ואומה שממשיכה להתפתח באופן נצחי.

הדיברות מורות לנו איך להישמר מקפיאה והתקבעות, מלמדות איך לא להפסיק אף פעם להשתנות, איך ישראל יוכל לממש את יעודו להיות חיל החלוץ של החירות לפני המחנה הבינלאומי, איך יכין את עצמו כראוי לתפקיד הזה, איך להיות עם שהתרבות שלו לא מפסיקה להתפתח ולהתגוון, תרבות השומרת כל הזמן על הכח והחיוניות של אש הסנה וסיני.

כפי שתשובתו של האל למשה: אהיה אשר אהיה, באה בעקבות השאלה 'מהו שמו?' כך גם עשרת הדברות הן תשובתו של האל לשאלה: כיצד מתקיימים בני חורין? כדי להיות בני חורין מבחינה רוחנית, נפשית ופיזית הם צריכים לאמץ את עשרת הדברים, עליהם לאמץ עשרה עקרונות יסודיים של חירות, שיעזרו לעם העברי לשמור על החירות שהושגה במאמצים כה גדולים ועל היכולת להיות אומה בעלת אופי מתפתח, משתנה, מתגוון, השומר על חיוניותו לעולם. הם צריכים להיות כמו ההר הבוער באש ואינו אוכל. הם צריכים לדעת להשתנות, להפתח, ולהתגוון מבלי להגמר, מבלי שיכלו את עצמם מבחינה תרבותית. עשרת הדברות הן יסודות החירות ברת-קיימא. זו

ואולי הסיבה לכותרתן של עשרת הדברות: **"אֵן כִּי יְהוָה אֵל הָיִךְ אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבֵּית עַבְדִּים"**. כפי שטענו רבים ממפרשי התרבות היהודית, פסוק זה איננו יכול להתפרש כדיבר בפני עצמו, שהרי איננו מבקש או מצווה דבר ואיננו מופנה אל נמעני הדיבור – בני ישראל. כפשוטו, פסוק זה, הוא כרטיס ביקור שמציג אהיה אשר אהיה לעם שאיננו מכיר אותו. אנוכי יהוה אלוהיך – זה שמו. אשר הוצאתיך מארץ מצריים – זה מה שעשיתי עבורך, הוצאתי אתכם לחירות. במשפט אחד זה מצויים גם הכותרת של עשרת הדיברות וגם תעודת הזהות וכרטיס הביקור של אלוהי החירות הנצחית, שהתגלה למשה בסנה הבוער. אנוכי הויה אלוהיך, זה מי שאני, ומקצועי – מוציא עבדים לחירות, "אשר הוצאתיך מארץ מצריים מבית עבדים". אין כאן את אלוהי הבריאה וקריעת ים סוף, אלא האל המוציא עבד

⁷ דברים אלו נכונים גם לפי השיטות הרואות בעשרת הדברות סעיפים בחוזה – בברית שנכרתה בין ישראל לאלוהים. מדוע אם כן נבחרו בדיוק סעיפים אלו? מה מיחד ועומד מאחוריהן? וכי מדובר בלקט סעיפים שרירותי?

ממצרים. ואל זה מדבר על כצמו בגוף ראשון יחיד אל נמען שהוא אדם פרטי, כפי שאכן הדבר בא גם לידי ביטוי במדרשים רבים מתקופת חז"ל המדגישים את ההיבט האינדיבידואלי שבהתגלות סיני, שבה קולו של האל היה מתפצל לכל הלשונות וגם היה מובן לכל אחד ואחת על פי דרכם והבנתם.

אגש עכשיו לניתוח מדוקדק יותר של דיבורי החירות של מעמד הר סיני הגדול:

הדיבור הראשון: ל' א יְהִי לְךָ אֱלֹהִים אַחֲרַיִם עַל פְּנֵי.

מה משמעות המילים "על פני"? למוטיב הפנים יש הדגשה נוספת גם בדברי משה בספר דברים כאשר הוא מזכיר לישראל "כפנים בפנים דיבר ה' עמכם מתוך האש" (דברים ה' ד'). גם כאן, ארצה לטעון, הדימוי היוזואלי הוא המוקד שסביבו צריכה לנוע ההקשבה למילים. ואם כן, הסיבה לכך שהפנים הם אחד האלמנטים החשובים ביותר בהתגלויות סיני, נעוצה ככל הנראה בהבדל העמוק והמשמעותי בין פנים למסכה. שהרי המסכה גם היא הופכת להיות דימוי חשוב למצב האילי, כאשר בני ישראל פונים לעבודת עגל הזהב ויוצקים אותו כ"עגל מסכה". ההבדל בין פנים למסכה הוא ההבדל בין עבודת אהיה אשר אהיה לעבודת האילים. הפנים האנושיות הן דינאמיות ומשתנות תמיד, הן בה בעת שער הכניסה של החושים אל תודעתנו וגופנו וגם מוקד מבע של רגשותינו ותחושותינו הפנימיים חוצה. הפנים הן משדר דו כיווני, קולט ופולט ומשתנה תמיד. בפנים אנו נחשפים, מגלים מי אנו ואיך אנו משתנים לאורך הזמן - לפעמים, כתוצאה מהתבוננותם של הקרובים לנו בפנינו שלנו ומהתבוננותו בהם.

ברגע שאדם מקים חייך של מסכה בינו לבין פניו של אהיה אשר אהיה, וזאת על ידי הגדרה קפואה כזו או אחרת של אלוהים, הוא הורס בבת אחת את הדינאמיות האדירה שמתחוללת ביחסים שבין פני האל ופני האדם, מערכת יחסים שבה השתנותו של כל צד היא הערובה גם להשתנותו של הצד האחר. פניו של אלוהים תלויות בפנים של האדם המתבונן בו ומעיד עליו. כמה יפה בהקשר זה מדרשו של רבי שמעון בר יוחאי התלמודי על הפסוק בישעיה, "ואתם עדי ואני אל" - אם אתם עדי, אז אני אל ואם אין אתם עדי - כביכול אינני אל"⁸.

לפי קריאה זו בעיית האלילות איננה רק ההגשמה בחומר של האלוהות, או ריבוי האלוהויות בפולחן האילי - הבעיה של האלילות היא בהיותה מקפאה את הדמות, מקפאה את הפנים, ובכך חותרת נגד מהותו העקרונתית ביותר של אהיה אשר אהיה - הדינאמיות הנצחית שבחירות המוחלטת. אין כאן איסור לדמיון או לחשוב את אלוהים בכל דרך שנרצה. אתה יכול לדמיון את אלוהים איך שאתה רוצה, אבל אל תהפוך את זה למסכה - למשהו מקובע, כי בכך אתה מסתיר את הפנים, ומחליף בעצם את פניו האל במסכה קבועה. שהרי מכאן עד לאובדן חירותו של האדם ויכולתו להשתנות, הדרך כבר קצרה מאוד. דיבר זה מבקש גם לשנות ולעדכן במקביל את דמות האלוהים הפנימי שבאדם, כאשר האדם עצמו משתנה. זו היא הערובה שהתרבות עם החירות תתקיים, שהיא תהיה דינאמית ותתפתח, שהאדם עצמו יהיה דינאמי ויתפתח ובמקביל יפתח וישנה את אלוהיו, כאשר שנוי זה גורר אחריו בתהליך ספיראלי את שינוי האדם וחוזר חלילה.

ההקשבה לדברות מכיוון זה מציירת תקנון חירות עמוק מאוד, שככל הנראה היה חידוש מוחלט בעולם המקראי ובאתגר שבו הוא עומד ומתנשא אפילו בימינו. אין אף אומה שחרתה את ההשתנות הדינאמית של אלוהים כתקנון הייסוד שלה. זהו תקנון הקובע איך להיות חסר תקנון. אני קובע כללים שיגנו עלי מהשיעבוד של הכללים, שישחררו אותי ממרותם של דימויים שמעצבים את חיי באופן נוקשה מדי.

הכלל השני בדיבר זה נוגע לצורך של האדם להיעזר ביצוגים קונקרטיים של האלוהות המשתנה תדיר והדינאמית, משהו שיוכל להעביר בבירור לילדיו אחריו, משהו שיכלא את הרגע של האור שהתגלה לך. "ל' א תַעֲשֶׂה לְךָ פֶסֶל וְכָל תְּמוּנָה" - כאשר אני יוצר אלוהי תמונה או פסל אני מונע מהפנים להתגלות מחדש בכל רגע נתון. הדיבר לא בא ללחום נגד הגשמה של האל - נגד התפישה שאי אפשר לדמיון את אלוהים. אפשר לדמיון את אלוהים באינסוף צורות, אך יש להזהר ולא להפוך את הדימוי למסכה - למקובעת מדי. משום כך, יש אזהרה על הנכחת התגלות בחומר - בחפץ. לחפץ חומרי אין את היכולת להשתנות מתמדת. לכן, הניסיון לכלוא את האינסופי בתוך הסופי יוצר אלוהים מוקפא, וכאשר האלוהים קופא, האדם עצמו קופא. הרעיון המרכזי הוא לשמור על ה'אהיה אשר אהיה', הקפאת הדמות לתוך פסל או תמונה מאבדת את הגמישות של מושג האלוהים.

כאן גם מגיע המקרא לנקמה האלוהית על עבודת אילים, שבה יש קנאה ופקידת עוון מתמשכת לארבעה דורות: אֵל קָנָא פְּקֹד עֲוֹן אָבֹת עַל-בָּנָיִם עַל-שְׁלִישִׁים וְעַל-רְבֻעִים לְשֵׁנָאִי. מילים קשות, האל מצטייר

⁸ ספרי.

כמגביל החופש של הבנים בשל חטאי האבות, פוקד עוון אבות על בנים? אבל כיוון שאני לא קורא את הדברות כחוקים, אני גם לא קורא פסוק זה כעונש על הפרת חוק איסור האלילות - לא מדובר בעונש חמור הנשלף ממערכת תורת הגמול המקראית, אלא בסיבה ובתוצאה ישירה בעולם המעשים: פִּי אֲנִי יְהוָה אֵל הֵיךְ אֵל קִנָּא פִּקֵּד עֲוֹן אָבוֹת עַל-בָּנִים עַל-שְׁלֵשִׁים נְעַל-רַבְעִים לְשָׁנָיִ: וְעֹשֶׂה חֶסֶד לְאֲלֹפִים לֹא יִגְבִּי וְלִשְׁמֵרֵי מִצְוֹתַי".

כשתרבות יוצרת מסכה, כשאדם יוצר מסכה, באופן טבעי המסכה הזו עוברת בירושה הלאה גם לילדיו ונכדיו ומעצבת ומקפידה את פניהם שלהם. זה עצוב, אבל אין מה לעשות - כולנו נושאים את עוון הורינו. כאשר אנו מסתכלים בכנות על חיינו- נראה שכן, שעם כל חוסר הנעימות שבדבר, כל אדם נושא בקרבו את עוון אבותיו. כאשר ההורים מנחילים דרך מסוימת היא עוברת הלאה אל הדור הבא. אין צורך להכנס לשאלות של צדק, או מושגים של שכר ועונש - זהו מצב נתון.

הדיבר השני: לֹא תִשָּׂא אֶת שֵׁם יְהוָה אֵל הֵיךְ לְשׁוֹן

השעבודים הגדולים ביותר באנושות נעשו כמעט תמיד בשמו של אלוהים כזה או אחר. עד כאן הדיברות הורו לאדם כיצד לא לשעבד את עצמו, ואילו כאן מבקש אלוהי ישראל שהאדם לא ישעבד אותו לצורך מטרות השלטון האנוכיות שלו. אל תהיה משעבד ותתלה זאת בשם אינטרסים של האל. באופן עקרוני וחד משמעי - לאלוהי החירות לא יכול להיות רצון לשעבד. קריאה זו מציבה את עצמה במחלוקת עם הגישה שמופיעה בדרך כלל בתוספת ציטוט של רבי יהודה הלוי "עבדי הזמן עבדי עבדים הם - עבד אדוני הוא לבדו חופשי". בשלב זה, אין לאלוהי ישראל בהר סיני שום רצון שבני ישראל יהיו עבדיו. עמדתם כבני חורין היא תכלית הוצאתם ממצריים.

הדיבר השלישי: זְכוֹר אֶת יוֹם הַשַּׁבָּת לְקַדְּשׁוֹ

לאור הקריאה הזו, השבת איננה באה לאסור מלאכות כאלה או אחרות, אלא לפעול לתרגול של ביטול הירארכיות חברתיות. אם השבת היא אכן תרגולת בשחרור וחירות לכל יצורי העולם, השאלה המרכזית בנוגע למקומה של השבת בחיים צריכה להיות כיצד מקדמת השבת את האדם לעבר היותו בן חורין. ההתלבטיות לגבי שמירת השבת באופן ה"נכון", הפרשנות ה"אמיתית" לאיסורי המלאכה וחשיבות קיום חוקי התורה הנוגעים לשבת - כל אלו משניות הן לגבי שאלת החירות.

גם לשון הציווי בנוסח הראשון של הדברות - "זכור את יום השבת" - הולמת את המודל הזה, שכן היא מורה בעיקרה על פעולה מנטאלית ולא על קיום מעשי של מצווה. הנימוק הסוציאלי לשמירת השבת קשור אף הוא למודל החירות: "שֵׁשֶׁת יָמִים תַּעֲשֶׂה מְעֵשֶׂיךָ וּבַיּוֹם הַשְּׁבִיעִי תִשָּׁבֵת לְמַעַן יָנוּחַ שׁוֹרְךָ וַחֲמֹרְךָ וַיִּנְפֹּשׂ בְּן אֲמֶתְךָ וְהַגֵּר" (שמות, כג, יב) - אין לקרוא ציווי זה כחיוב הלכתי למנוחה (המוליד חקירות הלכתיות בשאלה "כיצד יש לנוח"), אלא כעקרון הקובע כי גם העבד, הגר והבהמה זכאים למנוחה ולחירות. החירות האנושית השבתית מתבטאת בביטול הירארכיות החברתיות; השבת יוצרת מרחב קבוע שבו מנטרלים כל יחסי השעבוד - במישור האישי, הקהילתי והחברתי. בשבת מפסיק האדם להיות אדון, בעל בית, או "בוס" והופך להיות כאחד מפועליו או שכיריו. המישור העסקי של החיים מושבת וממילא נעלמים יחסי היררכיה של קונה-מוכר, עובד-מעביד וצורך-נותן שירותים. בשבת - כולם שווים (גם בעלי חיים) בפני החירות.

כמובן שלצד דגם זה העמיד המקרא גם שבת של "שמור" שהוא הנוסח השני שמזכיר משה בערבות מואב בדבריו האחרונים לבני ישראל טרם כניסתם לארץ כנען (דברים ה) - זו שבמרכזה האיסור ההלכתי על המלאכה, על הבערת האש וכו', על יצירה אנושית. שבת זו קוראת לאדם לצמצם את פעולותיו ולכבוש את רצונו. חז"ל, ברגישותם הפרשנית, הבחינו בפער בין שני הדגמים והציעו הרמוניזציה ביניהם בעזרת הקביעה "שמור וזכור בדיבור אחד נאמרו". עם זאת, במפעלם הפרשני וההלכתי הם העצימו בעיקר את הצד ההלכתי-חוקי של השבת, ופירטו ופירשו כיצד לקיים את הציווי "שמור את יום השבת". הטעם למהלך פרשני זה, שיש בו עוצמה ויופי רב, הוא כמובן הרצון להגן על השבת: חכמי המסורת הרגישו שאם יבנו סייגים, גדרות והלכות סביב השבת, היא תוכל להשאר חיה ורלוונטית במשך הדורות - דבר שאכן הוכיח את עצמו במבחן ההסטוריה. אכן, מהלך פרשני זה הוא זה שהמשיך להתפתח במסורת היהודית, ועד היום אנו מכנים את אלו המחוייבים למסורת ההלכתית היהודית "שומרי שבת".

ועם זאת, בשל כיוון פרשני זה הפכה השבת להיות המעמסה ההלכתית הסבוכה והקשה ביותר שאיתה מתמודדת החברה האורתודוקסית. למרות שישנם רבדים בהלכות שבת התורמים לתודעת החירות האנושית, אין להתעלם מכך שחלק מהנהגים המסורתיים מנוגדים לחלוטין לצו המרכזי המבקש ליצור בשבת מרווח של חירות ושחרור משעבוד. דוגמא אחת מיני רבות לכך הוא הפתרון ההלכתי של "גוי של

שבת": פתרון זה, שהתבסס בלב המודל ההלכתי, אינו עולה בקנה אחד עם השבת המקראית השייכת למודל החירות, שלפיו אין זה חשוב האם העובד שלך הינו יהודי, נכרי או בעל חיים: השבת אמורה להפקיע את כל יחסי השעבוד וליצור מרחב חסר תלות היררכית בין יצוריו של האל. אין זה פלא, אם כן, שהתרבות הישראלית העכשווית מבקשת לשוב ולהיות "זוכרת שבת" ולא (רק) "שומרת שבת". המקור המקראי הראשוני של השבת מושך יותר ויותר ישראלים שאינם שומרי הלכה אך חשוב להם להמשיך ולחיות את המסורת היהודית.

אם החברה הישראלית מבקשת להשאיר קשורה בטבורה לתרבות היהודית, וזאת מבלי לקבל על עצמה את שמירת ההלכה, עליה לפתח דגם תרבותי-ישראלי של "שבת חירות". קשה לחבר "תקנון חירות" המקביל לקורפוס של הלכות שבת, והיישום של דגם זה במרחב הציבורי הוא עניין עדין ומסובך (שבכל מקרה חייב להעשות ברצון ובהסכמה, מתוך אמנה חברתית). עם זאת, קו מנחה כמו איסור על יחסי מסחר בשבת הוא הולם וראוי לשבת הישראלית. המסחר הוא גורם משעבד מעצם הגדרתו, בהיותו בנוי על יחסי היררכיה; האדם הצורך שירותים מסחריים בשבת בדרך-כלל לא שם לב לכך, אך בכל פעולת צריכה הוא משעבד את זה שמספק עבורו את השירות. לפיכך, אם רוצה מדינת ישראל לקבל על עצמה את "שבת החירות" עליה להנהיג מעין "מנהג רווח" של הפסקת המסחר בשבת. במקביל, במישור האישי, על כל אדם יהיה לבחור עד כמה הוא מקבל על עצמו שחרור משעבדים בשבת: ניתוק מאמצעי התקשורת, כיבוי הפלאפון, המנעות משיחה על נושאים הקשורים למסחר היומיומי, הקדשת זמן לביולוגיה משפחתי משותף - המרווח לשיקול הדעת הפרטי של האדם בנושא זה הוא כמעט אין סופי. אמנם במדינת ישראל של היום זו שאיפה אוטופית, אך חזונות אוטופיים הם אחד הדברים המאפיינים את המסורת היהודית. ממש כמו מצוות השמיטה והיובל, גם שבת החירות מסמנת רף גבוה אליו יש לשאוף ולהתקדם כל הזמן, גם אם לא ניתן לממשו לחלוטין במציאות העכשווית.

הדיבר הרביעי: ששת ימים תעבוד

כל כך הרבה שנים ודורות אנו קוראים את עשרת הדברות ואיננו נותנים את תשומת לבנו שאולי דיבור אחד נוסף מתוך הדברות מסתתר בתוך הדיבור של השבת. בדיוק באותן אופן שבה מחוברים 'לא יהיה לך אלוהים אחרים על פני' ו'לא תשא', גם הדיבור של השבת תלוי ומחובר בדיבור אחר: **ששת ימים תעבוד**. העבודה בששת ימי המלאכה היא דיבר חיובי העוסק ביצירת עצמאות וחירותו הכלכלית של האדם כפרט וכחברה. חברה שאיננה עובדת לפרנסתה תלוייה כל חייה בחסדם של אחרים ובממונם ובמילא גם בדעתם. זו חברה שהופכת מבלי משים לחברה מתרפסת, הנפנית, וכזו שמאבדת את הזכות המוסרית שלה לקרוא לתיקון סביבתה ולתיקון העולם. בדיוק כפי שרשב"י משתנה מהפעם הראשונה שבה הוא יוצא מן המערה. אם ביציאתו הראשונה הוא אומר לאותו חקלאי: "עוזבים חיי עולם ועוסקין בחיי שעה", הרי שלאחר עוד שנה במערה, הוא כבר מדבר אחרת. הוא מברך ושמח לראות יהודי שממחר עם שני בדי הדס לכבוד שבת – אחד כנגד שמור ואחד כנגד זכור, או שמא אחד כנגד ששת ימים תעבוד והשני מול ובים השביעי תשבות. זאת אומרת עבודת החול ועבודת השבת הם שתי עבודות חשובות כל אחת בנפרד אך מקיימות קשר עמוק ביניהן, לא חלילה קשר של שעבוד אלא קשר של חירות – עבודת מלאכה ששה ימים כמלאכת החירות ועבודת החירות של המנוחה בשבת כתרגולת החירות. דברים בעלי אופי קרוב מאוד נרמזים ככל הנראה באמירתו המדרשית הקדומה של רשב"י במכילתא לספר שמות. ששת ימים תעבוד – גזירה היא מגזירות התורה.⁹

הדיבר התמישי: כַּבֵּד

כיצד יכול כיבוד הורים להיות חלק ממסלול של חירות? לכאורה, ההיפך הוא הנכון. כפי שכל המהפכנים בתרבויות העולם ידעו – מהפכנים נלהבים הם אלו שניתקו את הקשר לבית הוריהם. אני רגיל לחשוב בדרך כלל שרק אדם שאיננו הופך את כיבוד הוריו לערך נעלה יכול באמת למרוד בהם ולמצוא את דרכו החדשה בעולם, בת החורין, אותה דרך שעליה נאמר לאברהם "לך לך מארצך וממולדתך ומבית אביך אל הארץ אשר אראך". יתרה מכך, למה קושר המקרא באופן מובהק את כיבוד הורים לאריכות ימים בארץ כנען? הרי הארץ 'אשר הויה אלוהיך נותן לך' היא ארץ כנען הקונקרטי, אליה עומדים יוצאי מצריים להכנס מיד לאחר מעמד הר סיני (טרם סיפור המרגלים ואפילו עגל הזהב)

⁹ אני מודה לחברי משה הברטל על ההפנייה למקור זה.

ככל הנראה, אין לראות בדיבר זה רק ציווי בסיסי ומשפחתי לתת כבוד להורים, לשמוע בקולם, או לסעוד את ההורים הזקנים ולתמוך בהם בשעת חולשה ומחלה. מדובר כאן בהרבה יותר מזה. מדובר בעיני בקריאת אזהרה ואיזון לעם ישראל: אם ברצונך להיות עם בן-חורין ולהאריך ימים על האדמה הזו, כדאי שתהיה מחובר לעולמות שהוריך העבירו לך ולסיפור ההיסטורי היהודי שעבר בחייהם ובחייהם אבותיהם ואמותיהם שלהם. יש להבדיל כאן בצורה ברורה בין חובת ציות להורים, שלא תעלה על הדעת עבור אהיה אשר אהיה המנסה את הדברות, לבין ערך של כבוד והנכחה בעלת משקל לעולמם של האבות ואמהות הבאים ממסורת יהודית כזו או אחרת. **אין צורך לציית – יש לכבד.** כי ללא כבוד בעל משקל ונוחות אין אפשר לשרוד במקום הזה לאורך זמן. אינך יכול להושיב את ילדיך להתגורר על פתחו של הר געש מבלי שתתן להם הסברים שורשיים עמוקים לחידת היותם שם. כי מהו כבוד? כבוד משמעו הענקת נוכחות. כאשר בא אורח לביתי וברצוני לכבדו אני מייחס משמעות להיותו בביתי, מפנה מקום בשבילו, מגיש לו כיבוד, מעניק משקל משמעותי להיותו שם. כיבוד הורים אין משמעו לדבר יפה לאבא ואמא אלא מתן מקום ונוכחות בתוך ההויה. אינך מחויב להיצמד למה שההורים עשו, אין כאן חיוב להתנהג כמותם - הרי מדובר כאן על חיות, על השתנות והתפתחות. במובן זה, גם בהשלמת הדיבר, למען יאריכון ימיך, אין כאן שכר ישיר, תמורה לכיבוד הורים בצורת הארכת ימים, אלא כפי שראינו לגבי הגמול על עבודת אלילים – סיבה ותוצאה. כאשר חברה יודעת לכבד את הוריה, כלומר את עברה, את האנשים שנושאים את המפעל של עברה- אז באמת יאריכון ימיה על האדמה הזו.

אין עוד ציווי במקרא המזכיר את עושיו באורך ימים ושנים מלבד כיבוד הורים ועוד מצווה אחת – שילוח הקן: "כי יקרה לפניך קן ציפור שלח תשלח את האם ואת הבנים תיקח לך". כפי פשוטה, זו מצווה הקוראת למוצא ציפור דוגרת שלא לקחת לעצמו את כל הקן על האם והבנים, אלא רק את הגוזלים, על מנת שלא להכחיד את ההמשכיות של מין הציפור המדוברת. שחרור האם הוא אם כן חוק אקולוגי ולא חוק דתי. לכן, גם כבד את אביך ואת אימך קשור לאותו עקרון של המשכיות ותרבות שהיא ברת קיימא, ולכן הגמול עליו הוא תוצאתי ובאותו ניסוח "למען יאריכון ימיך על האדמה אשר אני נותן לך". וגם להיפך - כאשר חברה אינה מעריכה או מנכיחה ומכבדת את דור אבותיה, היא לא יוצרת שום קשר עם המקום ולכן גם לא יהיה לה קיום מתמשך על אדמתה.

והחמש האחרונות...

כדי שלא יחשבו שהיוותם בני חורין מקנה להם זכות לעשות פְּכַל העוֹלָה על רוחם, כדי שלא יתבלבלו בין חירות להפקרות מתווספות חמש דברות שמנסחות באופן שלילי ברור: יש גבולות לחירות. והגבולות הם מרחבי החירות של האדם האחר. 'לֹא תִרְצַח', 'לֹא תִגְנוֹב' ועוד כללים של חירות באים לחקוק בתוכנו שהגבול של החירות שלנו מופיע כאשר יש נגיעה לחירות של מישהו אחר. כמה יפה לראות בעברית את משחק המילים בין 'חירות' ל'אֲחֵרִיּוֹת': המילים 'חירות', 'אֲחֵר' ו'אֲח' פְּלוֹלוֹת בְּמִילָה 'אֲחֵרִיּוֹת', כאילו לְרַמֵּז שאם אדם רוצה להיות בן חורין, מוֹטֵלֵת עליו האחריות להגן גם על החירות של אחריו, האדם האחר. אינך יכול לחיות חיים של חירות על חשבון חירותו העקרונית של האחר למספר דברים בסיסיים. חירות ראשונה היא כמובן חירותו של האדם לחיות את חייו – לא תרצח! חירות שנייה ויסודית של כל אדם היא לקניין על רכושו. חירות שלישית היא חירותו של האדם לשמור על התא המשפחתי שהוא יוצר. אל תהיה זרז ומסייע לפגיעה בקשר זוגי ומשפחתי.

הדיבר הרביעי כבר קשור לחופש הדיבור – שלא יעלה על דעתו של מאן-דהוא כי בשם חופש הדיבור אדם יכול לומר מה שהוא רוצה על מי שהוא רוצה. אין חופש הדיבור מוקנה לאדם כאשר הוא משתמש בו כדי לפגוע בזולתו ללא הצדקה וללא צדק.

והדיבר החמישי והחומש את כל העשירייה: "לא תחמוד בית רעך, לא תחמוד אשת רעך ועבדו ואמתו ושורו וחמורו וכל אשר לרעך." לחמוד הוא פעולה חיצונית וריקה. כפי שחווה חומדת את פרי עץ הדעת טוב ורע משום שהוא 'נחמד למראה וכי תאוה הוא לעינינו'. חמדה היא מצד אחד שטחית אך גם מסוכנת יותר לחירות מאשר אחותה העמוקה יותר הידועה בשם קינאה. משמעותה של חמדת חייו של האחר הוא שאינני חי את חיי מתוך מי שאני, מתוך הרצונות העמוקים עם הנקודה הפנימית שלי והיחסים שאני יצרתי, אלא להיפך - אני רוצה לשעתק את חייו של חברי. זו תפיסה של אדם שחושב שרק מה שטוב לרעהו טוב גם לו. זו תפיסה שלא מכירה בייחוד של האדם, שבו לכל אחד יש את הסיפור ואת עולמות התיקון שלו. אם חמדת - איבדת את חירותך באופן העמוק ביותר - אתה חי חיים של מישהו אחר.

כאש אוכלת בראש ההר

מעמד עשרת הדברות הוא המקרה השני של התגלויות סיני שבו האש היא חזיון שעומד במרכז האירוע. כפי שהסנה הבורע הוא הפנים של הקול היוצא ממנו, כך גם ההר כולו שעולה באש: "ומראה כבוד הויה כאש אוכלת בראש ההר לעיני בני ישראל", נאמר במעמד הר סיני של ספר שמות (כה), שלא לדבר על נוסח התיאור המצוי במשנה תורה (דברים ה), בו מזכיר משה 13 פעמים בפרק אחד את העובדה שהתגלות של סיני הינה עשויה ומתומצת בחזיון האש הבורע בהר. שתי ההתגלויות הללו האחוזות באש מבקשות שנקרא אותם באור החזיון המובהק הזה – זוהי התגלות שכל הנאמר בה צבוע באינסוף הגוונים וההשתנויות והחירויות של האש. בשורת החירות של אש הסנה, באה לכדי מיצוי באש של סיני, ובמובן הזה התגלות סיני השנייה היא ההוכחה המאוחרת לאמיתות החזיון האינטימי של משה במעמד ההקדשה האישי שלו ליד הסנה הבורע.

התגלות שלישית – משה בנקרת הצור

תחנה שלישית ברצף ההתגלויות מתרחשת זמן קצר לאחר מעמד הר סיני הגדול. בעוד בני ישראל מחכים מתחת להר סיני ומשה מתוועד עם האלוהים בעבי הענן מתרחשת קטסטרופה במחנה בני ישראל. בני ישראל יוצקים תבנית של עגל זהב, שרים ומכרכרים סביבו ואומרים: אלה אלוהיך ישראל אשר הוציאוך מארץ מצרים. איך אפשר להבין את ההתרחשות הזו? מדוע זו התגובה של בני ישראל למעמד הר סיני? לאור הקריאה בשני מעמדות סיני שתארתי לעיל, יתכן וזו התגובה המיידית והכנה של בני ישראל להצעה האלוהית.

החירות שמוצגת בהתגלויות הללו היא אחריות אדירה. האדם קיבל זכות לעצב את חייו ופניו שלו ובעקיפין גם את פני האלוהים. האל משתנה בכל פעם שהאדם משתנה, האדם משתנה בכל פעם שהאל משתנה, זו מערכת יחסים דיאלוגית בה כל אחד משפיע על זולתו. זו מערכת יחסים הדורשת משני הצדדים להיות בני חורין במובן העמוק ביותר של המילה. אך בני ישראל מסרבים להצעת הנישואין הזו.¹⁰

אני מרגיש את עוצמת הפגיעה שחשה דמותו אלוהים בסיפור העגל. לפני רגע הוא הציע לאומה של עבדים נישואין וזוגיות של חירות, להיות ממלכת כהנים וגוי קדוש - לא עם ככל העמים, אלא חיל חלוץ לכל העמים. והתשובה שהוא מקבל להצעה הזו היא יריקה בפניו בצורת עגל זהב. אלוהים כועס מאוד וכבר מציע למשה להשמיד את כל העם ולהעמיד עם חדש מצאצאיו. משה דווקא מגונן בחירוף נפש כלביאה על גוריה ומתריס ואומר לאלוהים שאם הוא מתכוון לחסל את עם העבדים הזה, בני ישראל, הוא פורש מתפקידו כבן ברית של אלוהים.

לאחר דיאלוג מעניין ומורכב בין משה ואלוהים אומר לבסוף משה "הֲרֵאֲנִי נָא אֶת כָּבֹדְךָ", כלומר, אני רוצה לראות את הנוכחות שלך. עונה לו אלוהים "אֲנִי אֶעֱבִיר כָּל טוֹבִי עַל פְּנֶיךָ וְקִרְאתִי בְשֵׁם יְהוָה לְפָנֶיךָ", כלומר אעבור על פניך ואתן לעצמי שם חדש באמצעותך. "וְחַנּוּתִי אֶת אֲשֶׁר אַחַךְ וְרַחֲמֹתִי אֶת אֲשֶׁר אֶרְחַם:", אולי השם החדש יאפשר לי לתת חנינה ולרחם. "וְיִאמָר [אלוהים] לֹא תוֹכַל לִרְאֹת אֶת פְּנֵי פִי לֹא יֵרְאֵנִי הָאָדָם וְחִי". אבל יש לו פיתרון, "הִנֵּה מְקוֹם אֲתִי וְנִצַּבְתָּ עַל הַצּוּר: וְהִנֵּה בַעֲבֹר כָּבֹדִי וְשָׁמַתִּיךָ בְּנִקְרַת הַצּוּר וְשָׁפֵתִי כִפִּי עָלֶיךָ עַד עֶבְרִי. וְהִסֵּר־תִּי אֶת פְּפִי וְרָאִיתָ אֶת אֶחָד־רֵי, וּפְנֵי לֹא יִרְאוּ:"¹¹

משה מתחבא במערה ואז מגיעה ההתגלות, אבל הפעם החזיון המרכזי איננו אש, אלא היפוך שלה – ענן דינאמיות ואפשרות של השתנות מסוג אחר. הדינאמיות של יסוד האש מפנה את מקומה לדינאמיות של היסוד הנגדי – מים. "וַיִּרְדַּד יְהוָה בְּעַנָּן, וַיִּתְיַצֵּב עִמּוֹ שָׁמַיִם, וַיִּקְרָא בְשֵׁם יְהוָה". מי קרא בשם? לפי תחביר המשפט, הנושא הוא אלוהים, כלומר דווקא אלוהים קרא בשם. אולם מה ההיגיון בכך שאלוהים יקרא בשמו שלו? אז אולי משה קרא בשם? יתכן שהבלבול כאן הוא מכוון ומדוייק. לא ברור מי שקורא בשם כאן משה או אלוהים ואולי זה אותו הדבר. משה ואלוהים מגלים פה את סוד שינוי השם ביחסים של אדם בן חורין עם אלוהות בן חורין – עצם הדיאלוג הארוך ביניהם הוא זה שיוצר את שינוי השם ועל כן שניהם אחראים לו באותה מידה. הבלבול נמשך גם במשפטים הבאים: "ויעבור הויה על פניו ויקרא". גם כאן הקריאה יכולה להיות מיוחסת לשני הצדדים. וכמה מעניין שגוף הקריאה גם כן מביע את החירות

¹⁰ המסע במדבר מתואר בדימויים של זוגיות וכלולות אצל ירמיהו הנביא - "זְכַרְתִּי לְךָ חֶסֶד נְעוּרֶיךָ אֲהַבְתָּ לְלוֹלֵךְ תִּיךְ לְכַתֵּךְ אֲחֵרֵי בְּמִדְבָּר" (ירמיהו ב' ב') ומאוחר יותר חז"ל ממשיכים לפתח את הדימוי הזה. מעמד הר סיני נמשל לחתונה מפני שהוא קורא לזוגיות, מערכת יחסים בה צד אחד משפיע על השני ולהיפך.
¹¹ שמות ל"ג י"ח - ל"ד ד'

והאלסטיות הזו שבדמותו המשתנה ללא הרף של האל: **יְהוָה יְהוָה אֵל רַחוּם וְחַנוּן אַךְךָ אֲפִים וְרַב חֶסֶד וְאֶמֶת: נִצַּר חֶסֶד לְאֵלִים נִשָּׂא עֵוֹן וּפְשָׁע וְחַטָּאָה וְנִקְיָה לֹא יִנְקָה פֶּקֶד עֵוֹן אָבוֹת עַל בְּנִים וְעַל בְּנֵי בְנִים עַל שְׁלֹשִׁים וְעַל רַבְעִים:**"

השם המתגלה למשה ואלוהיו במסגרת התגלות סיני השלישית ידוע במסורת היהודית בכינוי "י"ג מידות רחמים". בסדר אמירת סליחות שבין ראש השנה ליום הכיפורים אומרים את הטקסט הזה הלוך ושוב פעמים רבות, מפני שזהו שם של רחמים. ומהם רחמים אם לא היכולת לראות את הפוטנציאל שמעבר למידת הדין הרואה רק את הכאן והעכשיו? יש ברחמים אמנם את האינסטינקט הגופני כמעט לחוס על החלש והמסכן, אבל ברחמים יש גם את ההתרחקות והתהליכים המתרחשים בתוך הרחם, הצמיחה שמתרחשת מתאים בודדים ועד להפיכתם לאדם או לבעל חיים אחר במלוא תפארתם. הרחמים במובן עמוק זה הם היכולת לראות את פוטנציאל ההשתנות הכמוס בחייו של כל אדם. ולכן אני יכול לרחם עליו ולראות את כל הטוב שיכול לצאת ממנו אם ישכיל לשנות את דרכו. למשל, כאשר נער צעיר נתפס בגניבה עומד למשפט הרי ששופט הפועל לפי מידת הדין, ידון אותו לפי העונש הנקוב בחוק, אפילו אם יקל ויגזור עליו את העונש המינימלי. לעומת זאת, אם ישפוט לפי מידת הרחמים הוא לא יטיל עליו עונש מאסר שיגרום לו להמשיך ככל הנראה לחיות את חייו כגנב. הוא יגזור לו עונש סמלי או שיסתפק באזהרה. כי הוא רואה לפניו נער, שעוד יכול להשתנות, שיוכל להתבגר ולהיות אדם מועיל לחברה. מידת הרחמים היא ראיית הפוטנציאל ואמונה בתהליך העתידי.

כדי להתגבר על הפגיעה של עגל הזהב, האל ומשה מעניקים לו שם שמבטא תהליך של רחמים, של השתנות והתפתחות. מסיבה זו יש לראות במעמד נקרת הצור שבהר סיני עוד פרק חשוב בשרשרת בהתגלויות סיני. שוב אלוהים מתגלה כמשתנה, כמתפתח, כמי שאומר - גם אני בתהליך של השתנות, ולכן אביט בפוטנציאל העתידי של עם ישראל ולא רק במה שעומד לפני - עם שירק לי בפרצוף באמצעות עגל מסכה מזהב.

אם אנסה לסכם לרגע את התחנות שעברתי במהלך סיפורי סיני, הרי שעד עתה ציינו שלוש תחנות: הר סיני של הסנה הבוהק, בו אלוהים מגלה את האהיה אשר אהיה שבתוכו. תחנה שנייה היא מעמד עשרת הדברות בהר סיני, ובה אלוהים מבקש מבני ישראל להיות בעצמם 'אהיה אשר אהיה'. לאחר מכן מתרחשת קריסה טראגית כאשר בני ישראל מסרבים לקבל את הצעת החירות הזו, מתחולל תהליך של כעס ואכזבה, אך דווקא האכזבה הזו יוצרת את הצורך לבטא באופן ממשי את הגדרת 'אהיה אשר אהיה'. בזכות האכזבה אלוהים מגלה את עצמו כאלוהי הרחמים. ואלוהי הרחמים הזה גם בוחר לגלות את עצמו באופן החדש באמצעות חיזיון דינאמי דומה, אך שונה מאוד מהאש, ענן של אדי מים.

האש של אליהו נתקלת בדממה של חורב

את ההשתנות התמידית של אלוהי הענן והרחמים קשה יותר לחרות בזכרון מאשר את אלוהי האש הבוהקת בסיני. את הרחמים יש צורך לחזק בתודעה שוב ושוב באמצעות קריאת "י"ג מידות רחמים. למרבה הצער, עדיין האש נחרתת בזכרון לעומק רב יותר מאשר עוצמתם של המים.

ובמילים אלו אני רוצה לפנות לאירוע בתקופה מאוחרת יותר בתולדות הנבואה וההתגלות, אך גם הוא מתרחש בהר סיני, תוך הקבלה ברורה לאירוע נקרת הצור בהר סיני. גיבור האירוע הוא אליהו, הנביא הצפוני מהגלעד. על תמצית אישיותו ותפיסת עולמו של אליהו הנביא אפשר לעמוד דרך המשפט שהוא אומר לבני ישראל על הכרמל: "עַד מָתַי אֶתֶם פֹּסְחִים עַל שְׁתֵּי הַסְּעֵפִים"¹². אליהו מבקש מהעם לקבל החלטה ברורה בין שתי אפשרויות בלבד. לפי אליהו הם חייבים להחליט מייד: האם הבעל והאשרה הם אלוהיהם, או שאלוהי ישראל? אין גם וגם - או שאתם נאמנים לאלוהי ישראל או שאתם עובדי אלילים. זה המסר החרוף וחד המשמעי של אליהו. אישו של אליהו שורפת כל דבר שהוא נותן בו את עיניו¹³. כמה נבונים דבריה של האשה מצרפת שבביתה מתאכסן אליהו כאשר בנה נוטה למות: מה לי ולך איש האלוהים, באת אלי להזכיר עוונתי?". עיניו של אליהו הם עיניו של נביא זעם לוחט באש מכלה, ולכן גם את סביבתו המיטיבה הוא רואה בעיניים שכאלה.

לא פלא שמבחן האמונה הגדול שמחולל אליהו בהר הכרמל כולו צבוע בחיזיון של האש האוכלת ומכלה. אליהו ממשיך ומקים מזבח על הכרמל ומזמין גם את נביאי הבעל והאשרה להקים מזבחות. נביאי הבעל והאשרה קוראים לאליהו מן הבוקר עד הערב, אך לשווא. אליהו לעומת זאת, קורא לאלוהים

¹² מלכים א' י"ח, כ"א

¹³ ממש כמו עיניהם של רשב"י ובנו אלעזר בצאתם ממערת המחבוא שלהם בפעם הראשונה.

פעם אחת ומיד יורדת אש מהשמים ואוכלת את הקורבנות, את המזבחות והאדמה שמתחת למזבחות. כזה הוא הדימוי של אליהו. הוא לא סנה בוער באש ואינו אוכל, הוא אש מכלה. האש של אליהו היא או-או, אין אצלו אפור, יש אצלו שחור ולבן, אי אפשר לפסוח על שתי הסעיפים. אליהו עושה את המופע המרהיב הזה על הכרמל, ובסופו לוקח 450 כהני בעל ואשרה אל נחל הקישון ושוחט אותם כמו ידיו. אליהו בטוח שלאחר המופע הניסי והטבח, כולם יבינו שה' הוא האלוהים. אבל כלום לא קורה. חוזרים כולם מהכרמל, מהמופע המרהיב, וממשיכים את חייהם כרגיל, חוזרים לדרך. אליהו מיואש, הוא גזר בצורת, איים, שחט ועשה מופעי אש, אבל שום דבר לא עבד ולא שינה את יחסם של אחאב איזבל ובני ישראל לאורך זמן.

אליהו מיואש, "וַיִּרְא וַיִּקָּם וַיֵּלֶךְ אֶל נַפְשׁוֹ". הוא הולך ומתכנס פנימה, היאוש גובר בקרבו, והוא בורח לממלכת יהודה, "וַיֵּבֶ אַ בָּאָר שְׁבַע אֲשֶׁר לַיהוּדָה וַיִּנַּח אֶת נַעְרוֹ שָׁם: וְהוּא הֵלֵךְ בַּמִּדְבָּר דֶּרֶךְ יוֹם וַיֵּבֶ אַ וַיֵּשֶׁב תַּחַת רֹתֵם (אחת) אֶחָד וַיִּשְׂאֵל אֶת נַפְשׁוֹ לְמֹות וַיִּ אֲמָר רַב עֲתָה יְהוָה קַח נַפְשִׁי כִּי לֹא טוֹב אָנֹכִי מֵאֵב תִּי: וַיִּשְׁכַּב וַיִּישָׁן תַּחַת רֹתֵם אֶחָד וְהָיָה זֶה מִלְאָךְ נִגַע בּוֹ וַיִּ אֲמָר לוֹ קוּם אֲכֹל: וַיִּבַט וְהָיָה מִרְאֵשׁ תִּי עֲגַת רִצְפִים וַצִּפְחַת מִים וַיִּ אֲכַל וַיִּשָׁת וַיִּשְׁכַּב: אליהו כל כך עמוק ביאוש, שרצונו למות. המלאך מאכיל אותו, אך הוא מתיישב ושוב חוזר לתנוחת הדיכאון. לכן חוזר המלאך שנית, "וַיִּשְׁכַּב מִלְאָךְ יְהוָה שְׁנִית וַיִּגַע בּוֹ וַיִּ אֲמָר קוּם אֲכֹל לְכִי רַב מִמֶּךָ הִדְרֶךְ: וַיִּקָּם וַיִּ אֲכַל וַיִּשָׁת וַיֵּלֶךְ בְּכַח הַאֲכִילָה הַזֶּה אַרְבָּעִים יוֹם וְאַרְבָּעִים לַיְלָה עַד הַר הָאֵל הַיָּם חֹרֵב:"

ההקדמה להתגלות של אליהו מציגה בפנינו שחזור מלא של התגלות האל למשה בהר סיני המתוארת לאחר מעמד עשרת הדברות. יש הקבלה במוטיב הזמן - ארבעים יום וארבעים לילה, שהוא משך הזמן ששהה משה על הר סיני, וגם המיקום זהה, המקרא אומר לנו במפורש כי אליהו הולך להר סיני. "וַיֵּבֶ אַ שָׁם אֶל הַמַּעְרָה", המערה הידועה בהר סיני, אותה המערה של משה! "וַיֵּבֶ אַ שָׁם אֶל הַמַּעְרָה וַיֵּלֶךְ שָׁם וְהָיָה דָבָר יְהוָה אֵלָיו וַיִּ אֲמָר לוֹ מַה לְךָ פִּי אֵלָיִהוּ? אֵלוֹהִים שׂוֹאֵל אֶת אֵלָיִהוּ, מַה מַּפְרִיעַ לְךָ? וַיִּ אֲמָר קִנֹּאתִי לַיהוָה אֵל הֵי צְבָאוֹת כִּי עָזְבוּ בְרִיתְךָ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אֶת מִזְבְּחַת תִּיךָ הִרְסוּ וְאֶת גְּבִיאֶיךָ הִרְגוּ בְּחֶרֶב וְאֶתֶר אֲנִי לְבַדִּי וַיִּבְקְשׁוּ אֶת נַפְשִׁי לְקַחְתָּהּ:"

התמונה שמצייר אליהו מתארת את כולם כרשעים, כשהוא הצדיק היחיד שנשאר בעולם. אליהו רואה עצמו כצדיק היחיד שנאמנותו מוחלטת והוא לא פוסח על שני הסעיפים. אבל מרתקת תשובת האל לאליהו שבאה באמצעות חזיון לא מילולי. "וַיִּ אֲמָר צֵא וְעַמְדַת בְּהָר לְפָנַי יְהוָה וְהָיָה יְהוָה עִבְרָה". יש כאן שחזור של סצנת משה בנקרת הצור, אבל באופן שונה. לא י"ג מידות רמים אלא חוויה חושית: "נְרוּחַ גְּדוּלָה וְחֹזֶק מְפָרֵק הָרִים וּמְשַׁבֵּר סְלָעִים לְפָנַי יְהוָה לֹא בְרוּחַ יְהוָה וְאֶתֶר הָרִיחַ רַעֲשׁ לֹא בְרַעֲשׁ יְהוָה וְאֶתֶר הָרַעֲשׁ אֵשׁ לֹא בְאֵשׁ יְהוָה וְאֶתֶר הָאֵשׁ קוֹל דְּמָמָה דְקָה:"

גם את ההתגלות הזו נקרא קודם כל מתוך הדימויים היוזואליים שלה. מה אומרים הדימויים הללו? אלוהים אומר לאליהו משהו על תפקידו כנביא. הנביא אמור למסור את דברי האל, אך אולי בראש ובראשונה לחנך את העם להקשיב לדבר האל שבפיו. התפישה החינוכית של אליהו, של חינוך דרך כעס ואלימות, באמצעות עונשים של בצורת, הרג והרס, היא גישה חינוכית שגויה. היא בבירור לא פועלת בדורו של אליהו כפי שאולי לא פעלה במדרב סיני. אלוהים בעצם אומר לאליהו: נכשלת. הדרך שלך שגויה. בחינוך צריך להבין שאנשים הם מורכבים, הם תמיד יפסחו על שני הסעיפים, אך התפקיד של הנביא אינו רק לגנותם בשל זה. עליו לחזק צד מסוים. תפקיד המחנך אינו להשמיד את כל החלקים שלא מוצאים חן בעיניו בנפשו של החניך. צריך לשכנע, לדבר, להקשיב, למצוא חן בעיני האנשים שעמם אתה מדבר. לא צריך תמיד להיות צודק, צריך להיות חכם.

"וַיְהִי כַשֵּׁם עֲאֵלָיִהוּ וַיֵּלֶט פָּנָיו בְּאֶדְרֵתוֹ¹⁴ וַיִּצָּא וַיִּעַמַּד פְּתַח הַמַּעְרָה וְהָיָה אֵלָיו קוֹל וַיִּ אֲמָר מַה לְךָ פִּי אֵלָיִהוּ". לאחר החזיון שואל אלוהים את אליהו את אותה שאלה בשנית, כדי לבדוק האם אליהו הבין, אך אליהו עונה כמקודם, מילה במילה. "וַיִּ אֲמָר קִנֹּאתִי לַיהוָה אֵל הֵי צְבָאוֹת כִּי עָזְבוּ בְרִיתְךָ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אֶת מִזְבְּחַת תִּיךָ הִרְסוּ וְאֶת גְּבִיאֶיךָ הִרְגוּ בְּחֶרֶב וְאֶתֶר אֲנִי לְבַדִּי וַיִּבְקְשׁוּ אֶת נַפְשִׁי לְקַחְתָּהּ:"

¹⁴ אליהו מליט את אדרתו כביכול מתכסה מהמסר אלוהי. גם משה מסתיר פניו מול הסנה הבוער "וַיִּסְתַּר מִפְּנֵי פִי נָרָא מִהִבֵּיט אֶל הָאֵל הַיָּם" (שמות ג'). עם זאת כאשר משה הסתיר פניו, הוא נשאר פתוח למסר האלוהי. זאת אומרת, משה ואליהו שניהם מתנהגים בצורה דומה אבל משמעות הפעולה שונה. משה עושה זאת מענווה ואילו אליהו מאטימות.

מתברר כי אליהו לא הבין כלום. הוא לא מצליח להשתנות. הוא לא מסוגל לשנות את האופי שלו. לכן כשאלוהים מבין כי אליהו הוא נביא שלא מסוגל לעבור שינוי, הוא מחפש לו מחליף. "וַיֵּי אִמֶּר יְהוָה אֵלָיו לֵךְ שׁוּב לְדַרְכְּךָ מִדְּבַרְהָ דְמִשְׁקָא [...] וְאֵת אֱלִישֶׁע בֶּן שִׁפְט מֵאֵבֶל מְחוּלָה תִּמְשַׁח לְנָבִיא תַּחְתֶּיךָ:" בלי הרבה התלבטויות אלוהים מחליט לפטר נביא ולהחליפו בנביא אחר תחתיו. אליהו הוא הנביא היחיד בתולדות ישראל שפוטר באמצע שליחותו. אם מסתכלים על כך ברצף של התגלויות סיני אפשר להבין את הפעולה החריפה הזו של האל. סיני הוא מקום של השתנות. זה לא מקום של או-או. הר סיני הוא מקום של השתנות ומקום של רחמים, ואליהו לא עונה על אף אחד מהקריטריונים האלה. הוא לא יודע להשתנות, לא מבין את 'אהיה אשר אהיה' ואין בו רחמים. עד כדי כך שמדרש חכמים מספר כי כשאלהו אומר לה' "הפרו את בריתך" עונה לו אלוהים בפליאה, בני ישראל לא מקיימים יותר את ברית המילה? לא מקיימים את ליל הסדר? וזו הסיבה שאליהו צריך להופיע בכל ברית מילה וכל סדר פסח, כעונש. בדרך כלל, אנו בטוחים שהכסא המכובד השמור לאליהו בברית המילה מעיד על כבוד גדול, שהנביא בא לבקרנו, אך בעצם זה כסא של עונש לאליהו שבא לכל ברית מילה כדי לרצות את עונשו על כך שלא האמין בבני ישראל.¹⁵

חלפתי במהירות על פני ארבע התגלויות שונות, שבעומק שלהן אינן שונות בכלל. ארבעתן מתרחשות בסיני, וארבעתן עוסקות בנושא אחד חשוב, שהוא הלב הפועם של התרבות היהודית: איך חיים בחירות? איך יוצרים תרבות של בני חורין? איך מתרגלים חירות ביום יום? איך מחנכים ילדים לחירות? איך מגחילים ערכי חירות בכל מקום? איך דואגים שלעולם לא תתרחש עבדות מצריים שנית? יציאת מצריים והר סיני הם מסלול רצוף אחד – מחירות פיזית לחירות תודעתית ומחירות תודעתית למאבק בכל סממני האפלייה והשעבוד שעדיין נוכחים בעולם ובהוויה. סיסמת סיני: 'אהיה אשר אהיה' צריכה לחזור לקדמת התודעה ולהחליף את מקומם של 'אדוני', 'השם', ועוד כל אותם שמות שמשמעם מסכות, שיעבודים, קפאונות שמביאים לניווט חורבן ועבדות. לחזור להר סיני משעו להחזיר לעצמנו את הפעימה המתמדת העוברת לאורך הדורות בתרבות היהודית. תרבות הרואה את עצמה כמי שיוצאת ממצרים כל הזמן, כלומר באה לבשר חירות לעולם כולו.

¹⁵ בתפישה היהודית המקורית אין עונש ללא תיקון. אלוהים הוא מחנך ואינו בא להעניש. לכן התיקון של אליהו הוא להשתנות. הוא צריך לבוא לעשות שלום בית, לפייס יתומים ואלמנות, הפוך מדמותו המקראית. אנו מאמינים בתרבות של תיקון. לכן גם הנביא מלאכי, מסכם את דברי הנביאים במקרא בפסוק "הִנֵּה אֲנִי כִי שֶׁ לַח לְכֶם אֵת אֱלֹהֵי הַנְּבִיא לְפָנַי בּוֹא יוֹם יְהוָה הַגָּדוֹל וְהַנּוֹרָא: וְהָשִׁיב לֵב אֲבוֹת עַל בְּנֵים וְלֵב בְּנֵים עַל אֲבוֹתָם פֶּן אָבוֹא וְהִפֵּיתִי אֵת הָאָרֶץ חֲרָם" (מלאכי ג' כ"ג-כ"ד) תפקידו של אליהו ביום הדין יהיה לפייס, לעשות שלום בין הדורות. הוא מבשר הגאולה, שיבוא לעשות את ההכנה והעבודה הנדרשת לגאולה. חז"ל כמובן ממשיכים עבודת תיקון זו כאשר הם הופכים את אליהו לדמות משכינת שלום בין איש לאשתו ותומכת בנדכאי החברה וכן בכינוי שהוצמד לו: "זכור לטוב".